

Három könyv.

Vidal de la Blache P.: **PRINCIPES DE GÉOGRAPHIE HUMAINE.** Publiés d'après les manuscrits de l'auteur par Emmanuel de Martonne. 8°. VII. + 327 lap. Paris. 1922.

Huntington, Ellsworth and Cushing, Sumner W.: **PRINCIPLES OF HUMAN GEOGRAPHY.** 8°. XIV. + 430 lap. New-York. 1921.

Franzé, Raoul H.: **MÜNCHEN. DIE LEBENSGESETZE EINER STADT.** 8°. 346 lap. München. 1920.

Az emberföldrajz „Sturm- és Drang“ periodusában, melyben még mindig élünk, érdekes egymás mellett szemügyre vennünk ezt a három könyvet, — három felfogást: a modern francia geográfia s jelesül az emberföldrajz atyamesterének egy élet munkájában leszűrődött felfogását, — a klímabefolyások kutatójaként s e befolyásokról alkotott, kissé egyoldalúnak mondható teoriáiról ismert amerikai (yalei) professzornak*) s korán elhunyt, jeles középiskolai geográfus társának didaktikailag alkalmazott koncepcióját — és az ismert német biológusnak és egyben városa (München) legjobb ismerőjének sok évtizedes természetmegfigyelésből s biológiai intézetének konzekvens búvárlatain felépülő meggyőződését.

Mindhárom könyvben egy az alapérvés, az ember harmonikus beilleszkedésének érzése a földfelszíne egységes életébe, — ha talán a franciánál s a németnél mélyebb is, mint az amerikaiénál.

A problémátűzés, a munkák programja, mindhárom esetben egészen más.

A Vidal de la Blache íróasztalán talált és de Martonne professzortól sajtó alá rendezett félig kész munkának célja volt az emberföldrajz általános principiumainak lefektetése. Mindenkor kényes feladat, mert könnyen ragad el általánosításokra. Vidal de la Blache óvatos. Amikor ő is azok közé áll, akik a környezetnek nagy befolyást tulajdonítanak az embercsoportok jellegének kialakulására, Taine, Buckle és Haeckel fölé emelkedik a komplex tények mély ismeretében; szerénnyé, óvatossá válva ítéleteiben, elvetve minden a priori következtetést egyes tulajdonságokra az életfolyamatok egységesen ható befolyását ecsetelve. Ezt rövid vonásokkal teszi, melyek mély fiziológiai tudásról tesznek bizonyosságot. Ha könyvét Richthofen hasonlóan posztumusz (Schlüter által sajtó alá rendezett) „Siedlungs- und Verkehrsgeographie“-jával hasonlítjuk össze, azt látjuk, hogy míg Richthofennél az akkor gazdagodó tárgyi etnográfia és a szomatológiai antropológia eredményei bizonyos nyersséggel helyezkednek el az ember térfoglalásának osztályozó rajzában, Vidal de la Blache az éghajlat alkotta és növényzet jellemezte nagy régiókban jellemzi az embert, még ebben a felosztásban is óvakodva az osztályozástól.

A munka beosztása a következő:

Bevezetés. Az emberföldrajz értelme és tárgya. I. Az emberföldrajz felfogásának kritikája. II. A földi egység elve és a milió ismerete. III. Ember és környezet. IV. Az ember földrajzi tényező.

*) „Civilization and Climate.“; „The Pulse of Asia.“

Első rész: Az ember eloszlása a földön. I. Az összkép. 1. Egyenlőtlenségek és rendellenességek. 2. A kiindulás pontja [az ember vándorlásáé]. **II. A sűrűsödések keletkezése.** 1. Csoportok és csoportfeltételek. (Molekuláris csoportok. — Nomadizálók — A csoportok viszonya. — Helyben sűrűsödés. — Sűrűségi központok és közbeeső ürességek. — Különböző korú csoportok Európában). — 2. Népmozgások és vándorlások. Sűrűsödés visszaszorítás folytán. — Koncentráció folytán. — Túlnépesedés és kivándorlás. — A népesedés evolúciójának iránya); **III. A nagy emberi agglomerációk:** Afrika. Ázsia. (1. Egyiptom. 2. Khalea. 3. Középázsia. 4. Khina. 5. India; 6. Szigetcsoportok. Japán. 7. Konkluzió). **IV. Az európai agglomeráció.** 1. Határai. 2. Kiindulópont és az elterjedés feltételei. 3. A kereskedelmi összeköttetések szerepe. — **V. A földközítengeri régiók.** 1. A gyenge pontok [a transhumeance vagyis vándorpasztorkodás a sűrű település akadályai]. 2. A borkultúrák szerepe. 3. A „Rivierák”. 4. A magasövek. 5. A hegyek szerepe. 6. Arab befolyások. — **VI. Konkluziók: eredmények és érintkező pontok.**

Második rész: A műveltség-formák. I. A csoportok és környezetek. 1.) A környezet ereje. 2.) Növények és állatok alkalmazkodása a környezet-höz. 3.) Az ember alkalmazkodása. 4.) Bonyolult néprajzi csoportok keletkezése. 5.) Fajok és életmódok. — **II. Az eszközök és anyagok.** 1.) Néprajzi muzeumok tanulmányozásának jelentősége. 2.) Az egyenlítői őserdő jellege. 3.) Eredeti fejlődési góccok (Malájok. — Polinéziaiak). 4.) A nyilt savannák népessége. 5.) Fennmaradás és autonóm fejlődés esetei a mérsékelt és hideg övekben. (Orosz erdők. Eszkimók). 6.) Konkluzió: a sztereotipizált civilizációk. (Egyforma küzdelmek). — **III. Az élelem módjai.** 1.) Mediterrán. 2.) Amerikai. 3.) Középeurópai. 4.) Északkeurópai. 5.) Ázsiai típus. (Rizs: kínai, — japán típus). 6.) A típusok terfgalása. — **IV. Az építkezés anyagai.** 1.) A szárazöv földje. 2.) A földközi tenger köve. 3.) Fa és kő Közép- és Nyugateurópában. 4.) A fa Északkeurópában. — **V. Az emberi telepek.** 1.) A telepek (Időlegesek és állandóak. — Bonyolultság a régi civilizációjú országokban. — Típusok létezése. — Az utak befolyása. — Falusorok. Hegyi típusok). 2.) A tömörült település. — Majorok és falvak. (A major. — A falu. — A táj átalaktása. — A kontinentális klíma hatása. (Fa és fűterületek). — Konkluzió. — 3.) A szétszórt település. — 4.) Szubtrópusi és szubarktikus tájtipusok. (Khina. India) 5.) Konkluzió. **VI. A civilizációk evolúciója.** 1.) A tökéletességre való természetes törekvés. 2.) Stagnáció és izoláció. 3.) Az érintkezések. 4.) Az érintkezés betörések és az életmódok különbözősége révén. 5.) A tengeri kereskedelem révén. 6.) A fejlődés földrajzi jellege. (Területek, melyeken mindig van fejlődés). 7.) A központi magok.

Harmadik rész: A forgalom. I. szállítás eszközei: 1.) Az ember. 2.) Az igavonóállat. 3.) A szekér. **II. Az út.** 1.) Az utak kialakulása. 2.) Öszvérutak és szekérutak. 3.) Épített utak. Római utak. 4.) Modern utak és a vasút **III. A vasút.** 1.) Eredet. 2.) Fejlődés. 3.) A nemzeti és hadászati gondolat. 4.) Mai kifejlődés. 5.) Az óvilág nemzetközi útjai. 6.) Vasút és értékesítése Amerikában. 7.) Vasút és népsűrűség. 8.) Tengeri és szárazföldi nagy vonalak. 9.) Konkluzió. **IV. A tenger.** 1.) A tengerhajózás eredete. 2.) Vitorlások. 3.) A hajósnepek területei. 4.) Az ocean hegemoniájának gondolata. 5.) A kontinentális reakciók.

Itt a munka, melynek már harmadik része is feltűnően vázlatos, megakad. Néhány jegyzettöredék zárja be a kötetet.

Igazában szűk keretek azok, amelyek itt előttünk kidomborodnak. Vidal de la Blache emberföldrajza csak az emberi faktor kifejlődésének ismertetése, amint a föld színére rajzolódik — l'empreinte de l'homme sur la Terre, — mely felfogással már Brunhes „Géographie Humaine“-jében is találkozunk. Vidal emberföldrajza nem nyul le mélyen az okok közé a földfelszín életfolyamatába, hanem azok ismeretét mintegy feltételezi.

Ebben a tekintetben legélesebb ellentéte R. Francé könyve, melynek Föld és „Ember II.

principiuma: „Münchennek, mint a föld bármely más pontjának környezete a kozmosz, a világegyetem.“ „E város ezerszeresen bonyolult organizmusa csak hasonlat volt részemre“ — úgymond, az évtizedes reáfördítött munkája világ-egyetem egyszerűségei megismerésének szolt. És könyve kevés de hosszú fejezetein, — (A) München földjének kialakulása. I. München kultúrbiológiai probléma. (5.). II. Az élet geológiai törvényei (11.). III. München legrégebbi altalaja. (32), IV. München látható talaja (64); — (B) Az élet kifejlődése Münchenben. V. München földjének betelepülése növényekkel és állatokkal (145.). VI. München prehisztórikus lakói (218.), VII. M. kultúrtörvényei (271—331.), — ezeknek a törvényszerűségeknek, jobban mondva egy törvényszerűségnek bizonyítása vonul végig: mikroorganizmusok, növénytakaró, állatvilág, sőt az ember típusai is a talajféleségek szerint oszlanak el, s a város történelmileg kialakult határa összeesik életkörének természetes határaival. Hogy ezt igazolhassa, be kell állítania Münchennek és helyének történetét az élet nagyobb, sőt legnagyobb körébe. — „Egy hatalmas kavics-háromszög mosódott le a fiatal morénaivról és fekszik most egy boldogabb múlt puha, meleg homokjain, mint valami hideg szőnyeg“ — így jellemzi a helyet, melyen a város épült. — „De ezekben is csak egy ősi és végtelen lánc utolsó szeméit láthatjuk, melyeknek kovácsa már korántsem a „Genius loci“, hanem egy egész hegy-ég világsorsa, sőt egy egész földrészé.“ Francé látja élni a földet s jóformán realiztikus erővel, néha túlzón festi meg az életet: „szüntelen hullámverés mozgatja a föld felső 30 kilométerét.“ (1) Második fejezetében az egész földfelszín kialakulását mondja el. Végigvonulnak előttünk az összes geológiai korok eseményei és paleogeográfiai képei, — hol az egész földre kiterjedve (Gondwanaföld, Thetys, stb.) hol Európára, mindig beszöve München helyének sorsát. Rekonstruálni igyekszik paleoklimáját, ismét az egyetemes képből, sőt térképre fekteti a krétakor barometrikus minimumainak szerinte a tiroli lánc kiemelkedése folytán a maiakkal egyező — útjait. Élénk fantáziával festi az állatvilág „drámai“ átalakulását a krétakorban. A IV. fejezetben hosszan foglalkozik a jégkorral, kijelentve, hogy az nem korszak geológiai értelemben. „Eklektikai“ magyarázatát Island és Skócia szárazföldi összefüggésében, a Golfáram délibb eltérésében s az islandi termikus minimum délibb helyzetében látja. — De ezzel, — bár kedvünk volna megkérdezni, hogy mi van Amerika eljegesedésével, eltérünk fonaluaktól.

A posztglaciális korban kezd határozottabban körvonalozódni a müncheni táj képe. Az Isar adja meg az utolsó nagy vonásokat; ekkor keletkezik a fentemlített fluvio-glaciális kavics-háromszög, melyen azután a város kezd majd épülni, ettől jobbra, balra (K. és Ny.) fedőagyag és löszterületek, északnyugaton pedig Dachau és Schleisheim helyén vízátnemeresztő talajon a „Dachauer Moor“ lápja. Délen a szubalpin táj emelkedik; kemény glaciális breccsába (Nagelfluh) az Isar lassan vágja be kanyónját. Ennek a négy táj- és talajtípusnak mindenben jellegzetes különbségét mutatja be Francé a mikroorganizmusoktól az emberiségig és alkotásaiig. Tíz évig tanulmányozta a vezetése alatt álló biológiai intézet a talajok mikroorganizmusait, más-más mikróbioszt és más vezérfajokat állapítva meg mindenikben*) Ennek aztán az agrogeológiai szempont rovására túlságos tér is jut a könyvben. A

*) Erről részletesen: R. Francé: Das Edaphon. Untersuchungen zur Ökologie der bodenbewohnen der Mikroorganismen. Biol. Inst. München. 8°. 1913.

növénytakaró is más-más az öt megkülönböztetett talajterületen. A *déli (felső) Isarterület* jellegzetesen szubalpin, a *kavicsterületen*, ahol a város még be nem építette, lucfenő és fenyér („Heide“) váltakozik, az *agyagterületen* vegyes tölgybükk-erdők és kaszálók dominálnak s egyben itt foglalt legtöbb tért a szántó, az *alluviumnak* berekflórája van, mely még az angolparkban is minden kertészkedés dacára dominál, a „*Dachauer Moor*“-nak pedig természetes lápi a flórája. A flóraterek leírása élénk, sőt lendületes, de ismét szenved a természetes növénytakaró részletes leírása mellett — melynél részben Staub M. flórafejlődési kutatásaira támaszkodik*) a gazdasági növénytakaró térfoglalásának és eredményeinek, értékének ismertetése. A flóra leírásánál, főleg a növényvándorlások ismertetésénél domborodik ki először élesebben München tájának átmeneti jellege, amelyet azután állat és embervándorlásoknál mindvégig erősen hangsúlyoz.

Az ember vándorlásai — a VI. fejezetben — ismét messze földre vezetnek, szibériai (Cro-Magnon, Homo europaeus) pamiri (Homo alpinus, „Bajorország nagy problémája“ a lánchegység flórája — faunája), afrikai (Mentone-i barlang, késő diluv. négerek) kapcsolatokig. Helyenkint itt világosabb beszédet kívánnánk, mint a Homo mediterraneus Nordlingen-i csontleleténél. Francé erős fantáziájával a proféta hitű Haeckelhez jár közel. De érdekes eszméket tud termelni s lebilincselve az érdeklődést ezekben didaktikai értékeket produkál.

Lássunk egy példát: A jégkor után a nyitott északkeleti orosz kapun özönlének a paláarktikus vándorlók Európába, — fenyő és bükk, úgy mint az északi ember, a Homo europaeus, a rénnel a jégkor végén északnak visszavonult Cro-Magnoni-ember utóda, — és megkezdődik a nagy harc a Neanderthali-emberrel, Európa őslakójával. „Megkapóan“ — írja Francé — „érezte meg a „Mythos“, amely mindig egy darab intuitíven meglátott világtörvényszerűség (!): Siegfriednek, a Világosság emberének, valóban meg kellett küzdenie a barlangok törpe népével, de eközben bünbe esett, mely nemzetségét megmérgezte.“ Francé a legyőzött Neanderthali-emberrel való elkeveredést, a Cro-Magnoni faj azóta el nem ért koponyacapacitásának (1600) hanyatlását, a faj leromlását látja itt, mely alatt ma is szenved Európa.

A vándorlások és kultúrák vezetnek München helyzetének kérdésére. Az utak alapítják Münchent, a nagy *sóút* Salzburg-Augsburg — amely már elsőrangú jelentőségű volt a hallstatti kultúra idején — és az *Alpesi út* (Isarthal-Freising), — amelyek mint *Tal*, *Marienplatz* és mint *Weinstrasse*, *Sendingerstrasse* ma is főerei München életének. A két út metszése a történelem minden viszontagságán keresztül fenntartotta, azaz újra meg újra megteremtette a telepet. Ez a hely törvénye, vagy mint Francé helyesebb kifejezéssel mondja: funkciója. Amíg állandó hid nem volt, a helység, mely az útból élt, a folyó szeszélyeitől fel-alá vándorolt, cserélte helyét. Itt történelmi szemelvényeket hoz Francé, de itt nélkülözzük leginkább, ami a könyvnek egyáltalán nagy hiánya, München és környékének legalább egyetlen jó térképét kb. 20—50.000-es méretben.

E nélkül rendkívül bajos azt az érdekes település-történeti fejtegetést követni, mely most következik, s amely kimutatja, hogy a bevándorlások s a

*) A jégidő flórája Magyarországon. Földt. Közöny. 1891.

város szférájának növekedése s az ezt követő területi beolvasztások folytán a középkorban úgy látszik majdnem kizárólagosan domináló „Oberlander“ szubalpin-típus helyén előbb két típus, a dolichocefál városlakó s az autochton falusi áll előttünk, maj az öt talajtípus ötféle lakója: 1) a város magjának lakója, az ó-müncheneri polgár, a „Kavicsember“, ki a kavicsháromszög közepén települt először (ez nincs eléggé kidolgozva) s azon túl nem terjedt; 2) a szubalpin morénák Oberlandlere, a fajtisza Homo alpinus, aki mint favágó, úsztató, fuvaros a város déli végét lakja; 3) az elővárosok lakója, aki nem más, mint a termékeny agyagok parasztságának proletarizáltja; 4) a „Dachau“-i nehézkes, elzárkózott paraszt, a „Moorbauerlein“; 5) a Schwabingi Heidelbergon megtelepült idegen, der „Zugroaste.“ — A foglalkozások is megoszlanak: 1) az óváros az iparé; régi típusos ipara a sőtörés s még ma is „Salzstössler“-nek hívják a szatócsot; 2) a felsőváros a tutajozás és a fuvarozás; 3) a K. és Ny. elővárosok a tégláégetők és kertészek negyede; 4) a „Dachau“-i csak vendég a városban, leginkább fehérhomokárusító, tőzegárusító; 5) az idegenváros, a gazdagok, festők, zenészek, írók városa. Ruházat, nyelvjárás hasonlóan jellegzetesen elválasztja az öt együttélő embercsoportot, amelyeknek múltját, jelenét München hihetetlenül egyes építésze tükrözi vissza.

Amíg a „kavicslakosság“ uralkodik, addig van lokális jellege az építészetnek. Majd Augsburg befolyása érvényesül, melynek jobb útja volt Olaszországba, — s rajta keresztül az É-D. kereskedelmi út olasz-hollandus befolyásai. Mikor a kesselbergi út megnyitásával München végre közelebb jut Olaszországhoz, ez összeesik Amerika felfedezésével, a kereskedelem átvándorol Olaszországból Északnyugat országaiba. Az ellenreformáció megkövesíti Ó-Münchent, a fejlődést megakasztja — de ezt az Ó-Münchent, mely még tisztán őrizte a kavics, az agyag és a szubalpin területek külön jellegű építkezéseit, — ezt elsöpörte az út, a vándorlás törvénye. Francia izlés jön. És érdekes, hogy a Thurn-Taxis-féle postai relais-rendszer nagyobb jelentőséggel volt e változásokra, mint a legnagyobb történelmi események. Ami azután jön, az már uralkodói szeszély a beözönlő különböző izlésű idegenek és művészek hatása — München elveszti egészen helyi jellegét s az idegenek városa lesz.

A talaj törvénye azért az emberre nézve csak legfeljebb mérsékelt domborodik ki. De nem is domborodhat, mert nagy egységeket nem tárgyal szisztematikusan, egyetlen oly kis és annyi viszontagságnak kített területnél pedig, mint Münchené, nem is érvényesülhet. Pedig nagy területek ily feldolgozása fontos volna, mert a Francé és Vidal de la Blache feldolgozta két ténycsoportmagyarázatnál mélyebben nyúlna és köztük állva a belőlük levont következtetéseknel érdekesebbet nyújthatna. Vidal de la Blache t. i. nem megy túl azon a megállapításon, hogy domborzat és geológiai szerkezet befolyanak a településre, e befolyás terület szerint változó települést, a kontaktzónákon pedig tömörülést teremt. Igaz, hogy a kontaktzónákon városok ketelkeznek, amint aztán a városfejlesztés töredékében mondja: ahol egy akadály volt. De éppen saját térképe, melyen ezt a sivatag szélére nézve illusztrálja, mutatja, hogy egy lépéssel tovább menni, igazabb konkluziót ad: ott, ahol az akadályban rés van, ill. e rés közelében közelebbi okok által meghatározott hely. n. Így áll ez a kultúrák kontakt vagy határzónáira is. T. i. itt sem lehet

annyira általánosítani, hogy az európai agglomeráció határán, a sztyep felé városok — a Volgavárosok — sora emelkedik. Mert a valóság — vagy igazságelem, mely ebben van, az olvasónál könnyen dogmává nő, mely veszélyes. A történelem során az európai kultúra szélén, nem törvényszerűen városok keletkeztek, ahol történt, ott talán inkább a másodlagos ok volt a nyomósabb, a folyó, mert pl. Breslau és Danzig nem sor, de a korokkal változó jelentőségű kapuk és nemcsak nyugat-keleti vonatkozásban. S visszatérve a domborzat szerepére, azt sem lehet mondani (V. Bl. 195), hogy az elszórt település azon régióknak felel meg, ahol a domborzat, talaj és hidrográfia diszperz volt a szántót szétszórja. Hát a favágó, állattenyésztő községek, történelmi befolyások, mint Alföldünkön? Alföldünk s mindaz, amit a geográfusnak nyújt egyáltalán kimaradt Vidal de la Blache képéből: a „ferme” tárgyalásánál tanyavilágunkról nincs szó; a fa a „magyar pusztán” betolakodó idegennek van jelezve; a szétszórt településnél csak hegyvidéki településről beszél. De ezekben a hibákban sok része van a vázlatyszerűségnek, mely a könyvnek kész fejezeteit is jellemzi s mely élvezetesebb olvasmánnyá teszi a kész geográfus részére, mint amennyire alkalmas kezdők vagy laikusok instruálására.

Erre leginkább alkalmas a három könyv közül az amerikai, melynek egyébiránt ez is problémátüzése. Az igaz, hogy kevésbé mély is a másik kettőnél, tárgyilag kevésbé mélyen nyúl Francénál, felfogásban — mint hasonlóan az egész emberföldrajzzal foglalkozó munka — kevésbé átfogó Vidal de Blachenál. Az amerikai a mélységnél többre becsüli a közérthetőséget s ezt így fejezi ki: Antropogeográfiáról sok könyvet írtak, de szükség van oly könyvre, mely a mai helyzetet összefoglalja és az „Antropogeográfiát” lefordítja az „emberföldrajz” egyszerűbb nomenklaturájára. — A könyv beosztása a következő: I. Rész. *Az ember viszonya a fizikai környezethez*: I. fejelet. Emberföldrajz., II. r. *Az ember viszonya a helyzethez*, (location) 2. f. A föld alakjának és mozgásának következményei. III. R. *Az ember viszonya a felszíni formákhoz*: 3. f. A kontinensek és az ember; 4. f. Az ember tevékenysége hegységben és síkságon. — IV. R. *Az ember viszonya a vízterületekhez*: 5. f. Az óceánok befolyása; 6. f. Az édesvizek haszna. — V. R. *Az ember viszonya a talajhoz és az ásványokhoz*: 7. f. A talaj és a mezőgazda; 8. f. Ércék és civilizáció; 9. f. Az erőforrások. — VI. R. *Az ember viszonya a klímához*: 10. f. Klíma és klímazonák; 11. f. Kontinensek és Óceánok klímája; 12. f. Klíma és emberi energia. — VII. R. *Az ember viszonya a vegetációhoz és az állatokhoz*: 13. f. A föld vegetáció-ruhája; 14. f. Vegetáció és ember a legmelegebb tájakon; 15. f. A szubtrópusi és monszun régiók élete; 16. f. Életmódok a sivatagokban és sarki tájakon; 17. f. Öntözés; 18. f. Az ember munkája ciklonos régiókban; 19. f. A világ élelmézése; 20. f. Az ember változó környezete. VIII. R. *Az ember viszonya az emberhez*: 21. f. Politikai földrajz; 22. f. Nemzetközi vonatkozások.

Módszertükről maguk a szerzők azt mondják: „a fizikai háttérre építünk, de csak nagy vonásokban, — a tanárnak megfelelő bázist adva a továbbépítésre.“ „Oly aránylag egyszerű dolgokban, mint a vizeknél, kevés vagy semmi fiziográfiai elmunkát sem tartottunk szükségesnek, mert pl. oly részletek mint a meanderező és a szigeteket képző folyók közti különbség kevés befolyással van az ember tevékenységére. (?)“

„A klímát részletesen tárgyaljuk... elhatározó befolyásánál fogva... Mindazonáltal a tiszta meteorológia kevesebb figyelemben részesül, mint a legtöbb kézi könyvben.“ — A kissé különösen — vizek, talaj, vízterők

után, — elhelyezett klimatejezetek rendkívül ügyes sematikus rajzaikkal a legsikerültebb ilyen mű magyarázatok közül valók. Itt is különös szeretettel magyaráz példákkal, pl. a Kontinentális és tengeri klíma különbségeit Verhोजansk és a Lofotok klímájával.

Mint az amerikai kézikönyvekben általában, minden fejezet rövid (cca félfoldal) alfejezetekre van osztva. Mindet itten, bármily tanulságos volna, nem lehet felsorolni. Kiragadok egyet:

V. Fej. Az *Oceánok befolyása*. a) Miért fontosak az Oceánok: (1) Mint felhők és eső vízforrása, (2) a hőnérsék szabályozói, (3) mint az egészség segítői. — A tengerpart: a) pihenés egy alámerült parton, b) pihenés egy kiemelkedett parton, c) mily jó hatással vannak a partok az egészségre a trópusokban, d) mit csinál az oceán a szennyvízzel? — (4) az oceán mint ásványok raktára: a) só, b) mészkő, c és d) kálisó és kén. — (5) Az oceán mint élelemforrás: tengeri vegetáció: a) hogyan hasznosítja az ember az oceáni élelmet a halászat révén, b) sekély-vízi halászat, c) a kormány és a tenger kűszöbe, d) lazachalászat, e) mély-tengeri halászat, f) halásztelepek elhelyezése: 1.) a földrajzi szélesség hatása, 2.) halászat és mezőgazdaság. 3.) halászat és sülyedt partok, g) halászat mint a tengerészet iskolája. (6) Oceánok mint akadályok: a) a víz mint védelem az ellenség ellen, b) Nagybritania vízbarrierjei, c) Japán vízbarrierjei. — (7) Oceánok, mint a kereskedelem hordozói: a) a tengeri szállítás olcsósága, b) miért olcsó: 1.) az út szabadsága, 2.) csekély hajtóerőszükséglet, 3.) csekély személyzeti szükséglet a hajókon, 4.) a hajóépítés olcsósága a lokomotívépítéssel szemben, 5.) a vízszállítás biztonsága, — c) kikötők szerepe a vízszállításban: 1.) miért kell a kikötőnek védettnnek lennie?, 2.) miért követelmények mind mélyebb és mélyebb kikötőket? (az amerikai kikötők mélysége), — 3.) Tágas kikötők szükségse, — 4.) tágas dokk-terület a jó kikötő követelménye, — 5.) hogyan befolyásolja a városépítésre alkalmas terület a kikötő értékét, — 6.) Kontinentális útvonalak hogyan teremtenek, vagy romtanak kikötőket?, — 7.) hogyan határozza meg a Hinterland egy kikötő kereskedelmét, — 8.) hogyan építettek egy nagy kikötőt szükségből: *Brest*. — d) miért nőnek a kikötők? — e) a népesség özönlése a kikötőkbe széles e világon. — (b) Oceánok és civilizáció. (A fejezet 21. lap.)

Látszik, hogy az amerikai szerzők figyelme főleg a mindennapi mai életre irányul. — Így a világ marhatenyésztésénél is a beállítás a jövedelmesség körül forog. A politikai-földrajzi rész jóformán csak aktuális események magyarázatával foglalkozik. Egymás után jönnek: Mint tarthatja ébren a domborzat a Balkán problémát; Anglia és Oroszország rivalitása DNy-Ázsia vizeiben; . . . Mért akar fekete Anglia (az ipar) szabad kereskedelmet és zöld Anglia (a mezőgazdaság) védvámot; stb. és végül: Hogyan mozdították elő Németország határai a nagy háborút?

A tépelődőbb, komplikáltabb, a tradíciókban sokkal inkább élő európaiak — s főleg a német alapossághoz szokottak, a könyv nem fogja kielégíteni. Valami különös vázlatyszerűség vonul rajta végig, mely még a tárgy hibáktól sem mentes mindenütt. Például: „Európában az „Erdő“ és „Hegység“ szavak jóformán szinonimák.“ Vagy: „a hegyhatár rendszeren lakatlan területen húzódik, melynek nincs értéke.“ (387.) Vagy: „A költők azt tartják (anyaföldről beszélve), hogy minden élő a talajtól függ.“ Azután: a ciklonos régióról írva felsorolják a világ legfőbb termékeit, ezek közt a vasat, szenet, cinket, ólmot; (klímaregiónál!). — Beosztásában is vannak — ezt már a klímára nézve említettem, — logikai rendellenességek, de hibák is. A lösz s a vulkános talajok a talajfejezetből hiányzanak; a lösz után a sivatagi

életmódról szóló fejezetben a homoksivatag után említik fel. — A fiziográfiai alaptények kihagyásáról mondottakkal ellentétbe jönnek, amidőn itt egyszerre kelletnél mélyebben nyúlnak és a domborzati fejezetet egyszerűen a tetraeder-hipotézis elfogadásán építik fel — minden igaz ok nélkül és a nélkül, hogy oknyomozóan vagy polemikusan — mint pl. Francé a jégkorszaknál teszi — taglalják a kérdést. Ezekről eltekintve azonban magyarázataik világosak, népszerűek érthetők, tele kis példákkal, melyek módszertanilag helyesek, de alig érthető beállításuk a gyakran naiv tényeket kereső amerikai mentális ismerete nélkül.

Bevezető fejezetük, amelyben az emberföldrajz általános princípiumait is ily példákkal illusztrálják nem új az előtt, aki ismeri W. M. Davis „Human Response to Geographical Environment“-jét. Sok tipikus amerikaiasság is van a könyvben. Egy példa: Az erőforrásoknál a szélerőről mondják, hogy kihasználásának baja az, hogy rendszeren akkor áll el, amikor legjobban kellene. „Ha e könyv valamely olvasója kitalálja egy olcsó gyűjtőbatteriát...“ (!) — A hegyi és síksági vasútépítés közti különbségnél mindjárt hozzáteszik: „a síkságon tehát könnyű a költséget megosztani.“ Nagyon érdekesek a könyv áttekinthetősége és különböző illusztratív anyaga mellett a fejezetek végén tanár és tanítvány részére összeállított kérdések. — Lássunk néhány példát:

1.) *Talajfejezet:* 6 kérdés közül: „Keresse meg, minő vetésforgókat alkalmaznak otthona körül. Mi különbségek vannak talajok szerint és miért? Ezek alapján egy országos talajtérkép segítségével szerkessze meg honi tájának talajtérképét“ — 2.) *Klimafejezeteknél* (23 k. k.): a) „Mely klimazonában lennének szélmotorok legmegbízhatóbbak?“ b) „Állítsa össze négy helynek, melyek klímáját tapasztalatból ismeri, eső- és hőmérsék- görbéit és nevezze meg az évszaki ingadozásoknak tíz praktikus következményét.“ — 3.) *Az élelem fejezetnél* (7 k. k.): a) „Angliában a veteményesek mind több teret hódítanak. Mondja meg ennek mélyebb okait a buzatermelés és állattenyésztés argumentumaival szemben.“ — b) „Képzelve el, hogy otthonát 50 mérföldes körben elvágják a világtól. Sorolja fel a következményeket következő vonatkozásokban: a) élelem változatossága, — honnan jön a mostani élelem? b) az élelem egészségi szempontból. Minek hiányát szenvedné a népesség? Karbohidrátok, proteidok, stb.“, 4.) *Az édesvízek használatá fejezetnél* (7 k. k.): „Olaszország az utolsó században forradalmas ipari átalakuláson ment keresztül. Keresse meg, mily mértékben vezethető ez vissza tizikai okokra?“

Huntington-Cushing tollát a hideg józanság vezette, Vidal de la Blache-ét a szépérzék, a természet harmóniájának szépérzete, Francé-ét a — különben monista — biológusnak csupán a természet törvényszerűségében való hite.

A földközi-tengeri tájról az amerikaiak szárazon megállapítják: nincs éhség, mint Ázsia szubtrópusi tájain, mert jobb az esőeloszlás; a Földközi-tenger öbölszerűsége folytán tájai oly helyzetben vannak, mint Kalifornia. Oly fontosak, hogy nevük típusnévvé lett. Kb. 100 millió ember lakja, kb. négyzese a világ összes többi szubtrópusi régióinak... Előhaladottabbak és tájak mind, mint Aleppo tartomány (t. i. kultúrában) de hátrább vannak Kaliforniánál. Mindenütt öntözés; nagy buza, árpa és gyümölcsstermések. Mégis nagyok a különbségek az egyes tájak közt. Törökországban és Marokkóban nyersfa-ekéket használnak egy darab vassal, ökrökkel tapossák ki a gabonát és a levegőbe dobva tisztítják. Görögországban is, Tripoliszban is használnak ily ekéket, köpadlón csépelnek (?) és kézigéppel tisztítanak. Spanyolországban sok a faeke, de vannak modern acélekék is és importált cséplőgépek. Olaszországban Szicília épp oly hátra van, mint Spanyolország, de északon mindenütt modern gépeket használnak. (Ennyi az egész).

Mennyire más érdekli, másképp látja ugyanazt a tájat Vidal de la Blache:

A földközi tenger vidéke három életmódot hoz létre: cereáliák termelését bokorkultúrát (füge stb.) és pásztorkodást. Már Cicerónál is megtaláljuk jogi megkülönböztetésüket: *ager, arvus, arbustum, pascinus*. Hogyan hat ez a népsűrűsége — az empreinte de l'homme-ra? A pásztorkodás, mely a Földközi tenger szélsőséges klímája folytán erős „transhumance“-á (hegy-síksági vándor pásztorkodássá) fejlődik, széles csordajárásaival, akadály a kisbirtok kifejlődésének (a területeket, hol ez bekövetkezik nevezi Vidal „points faibles“-nek, gyenge, csekély emberi intenzitású pontoknak: V. Fej. 1) — A cereáliás területeken a nagybirtoknak kedvez ez: Larissa, Foggia, Huelva, Cordoba tartományok a különböző államokban, — messze államaik átlagos népsűrűsége alatt. — A bokorkultúra nem természetől van, kultúrális haladás ez, Keletről jött éttapokban. Hordozója a tengeri kereskedelem, — mely szintén nem önmagától való, mert hogy Phönícia lehessen, kellett lennie Babilonnak és Egyiptomnak. A bokorkultúra addig terjed, míg a klimatikus analógiák engedik, de viszik is. — A mediterrán tájakon nagy az altalaj fontossága. Az a klímaváltozat, mely más szubtrópusi tájaktól megkülönbözteti, lehetővé tette, hogy az öntöző kultúrával mindig együtt létezett egy száraz művelő kultúra. Ezekben a területeken vált lehetővé a bokorkultúra: szőlő, füge, oliva.

„Mindezen indiciumok által indítva érzem magam“, — úgymond — „*hogy a száraz felszínű és nedves altalajú tájakat tekintsem a mediterrán kultúra és a sűrű népességű területek legrégebbi típusának.*“

A II. rész 2. fejezetét három térkép is kíséri, amelyeknek közös címe: a miliók. E térképek az építkezés, ruházat és a közlekedési eszközök anyagainak elterjedését mutatják. Az első a növényvilágból, a második az állatvilágból vett anyagokat, a harmadik az autonom civilizációknak építkezési formáit és anyagait illusztrálja. Az elterjedési területek legtöbbször zártan érin'keznek. Ez nem felel meg egészen, mert hiszen nagy átmeneti területek is vannak és ezek itt nem tűnnek fel. Nincs kizárva, hogy itt oly térképekkel van dolgunk, amelyek a kiváló szerzőnek munkatérképei voltak és amelyek, ha ő maga rendezte volna sajtó alá munkáját, korrekciókon mentek volna át.

Francé munkáját nem lehet oly egyszerűen párhuzamba állítani a másik kettővel, mert bármennyire túllépi a monográfiák rendes keretét, mégis, amint a geofizikai és geológiai jelenségekből az emberiek felé halad, mind monográfikusabbá válik. De e monográfia minden lapján átvonul az az érzés, hogy nem valami önállóan, körülhatároltnak monográfiája, hanem egy szerves egész által determinált résznek. Determinálnak a világegyetem legfőbb törvényei által minden részében — az építkezésig, a ruházat karakteréig, a néplelek felfogásáig. Francé az összefüggések feltárásával új tudományt vél megalapítani, — a *kultúrbiológiát*. Ebben, — eltekintve attól, hogy a név nem is szerencsés, — téved, mert ami könyvében előtűnk fekszik, az *modern szintetikus geográfia*, ha részeinek arányaiban nem is egészen harmonikus. Ugyanazokat a végtelen mélységes kapcsolatokat ismerteti, mint Vidal de la Blache, kinél szabadabban mozog monográfikus, nem kénytelenül mindent átfogó keretében, ugyanazokat, amelyeknek a praktikus végtől veit távlatát Huntington és Cushing mutatják nagyon leegyszerűsítve, de didaktikailag a legalkalmasabb formában,

Gróf Teleki Pál.

Demangeon A.: *Le Declin del l'Europe 314 l. Paris. 1920.*
 A „Sorbonne“-i földrajz-docens kis könyve hogy-hogy nem szóbeszéd tárgya lett a magyar geográfusok közt. Ezért szívesen hozzá — ily későn is. Főképp nagyszámú s tagadhatatlanul érdekes számadatai ragadták meg a figyelmet. De éppen az ezekből való következtetésekkel kell nagyon vigyáznunk. Statisztikai adatsorainak nagy átlaga 1918-cal zárul. Ez az év Európa krízisévé volt: majdnem az összes államok kivitele és behozatala mély és hirtelen zuhanást mutat. Így a semleges és gazdag gyarmatokkal bíró Hollandia bevitele is egyharmad, kivitele kétheted részére zuhant. Az 1919-es évvel azonban éppoly hirtelen emelkedés következik be az egész vonalon, amely csak részben írható a pénzürtékek hanyatlásának számlájára. Így pld. Svájc kivitele 1918-ról 1919-re kb. 40 %-kal nőtt, bevitele kb. 50 %-kal. De tudjuk, hogy éppoly kevésbé volna helyes ezt a „tendenciát“ és főleg „tempót“ általánosítani fogalomalkotásunkban.

Demangeon főleg a Délamerikáért folyó versenyt festi élénk színekkel. De helytelen képzetet kelthetnek a fejlődés irányát illetőleg számsorai, pld.:
Az Egyes. Államok és Anglia kereskedelme Latin Amerikával:

	Vételek az Egy. Áll.-ban dollár	Vételek Angliában dollár
1913	316,000.000	274,000.000
1917	688,000.000	183,000.000
	Eladások az Egy. Áll.-ba	Eladások Angliába
1913	426,000.000	369,000.000
1917	1,030,000.000	518,000.000

De nézzük a Statesmans Yearbook adatait, — melyek melleleg megjegyezve, nem vágnak Demangeon adataival*) —, és pedig az újabb adatokat is:

	Egyesült Államok		Anglia	
	kivitele	bevitele	kivitele	bevitele
	Latin Amerikába ill.-ből Millió dollár			
1913			293·5	330·5
1917/18 ill. 1918	762·9	1145·3	228·5	687·0
1918/19 ill. 1919	878·1	1152·0	259·0	760·0
1919/20 ill. 1920	1236·6	1800·0	589·0	1105·5

illetve a 4 dolláros fontot számítva: 471·2 884·4

1919 volt a fantasztikus vételek, a kereskedelmi láz éve. Európa ismét elad és főleg vesz, Amerika — főleg az Egyesült Államok külforgalma tetőpontra jut — s az emelkedő tendencia oly erős, hogy senki sem csodálkozik a 4 billiósz kedvező mérlegen. Délamerika pedig termel, mert nincs, amit el nem

*) Latin Amerikát nem mindig egyformán számítják. Statisztikai sem egyformán megbízhatók.

tudna adni. Azonban az 1919 év vége már jelzi az Egyesült Államokban is a fogyó kivitellel és növekvő behozattal a dolgok fordulását.

	Összes	Európába	Latin Amerikába
	Millió dollár		
1917/18	5919	3732	718
1918/19	7232	4644	617
1919/20	8108	4863	1155*
1920/21	6516	3498	1300
júl. 1.—jún. 30.			(Pan-Amer. Repert)

Az európai vonatkozásban tehát óriási esés következett be 1920 közepétől. A táblázat Délamerikában annál nagyobb térhódítást mutat. De menjünk tovább. És egy évre rá a zuhanás itt is bekövetkezik. Az 1920-as naptári évvel szemben 1921-ben a Délamerikából való behozatal 1,075,866.525 dollárral esik, a kivitel pedig 730,176.744-el. Az Egyes. Államok egész külkereskedelme Kubával, Argentínával, Braziliával és Csilével — tehát a 4 legfőbb vonatkozásban 1,277,575,966 dollárról (1920) 433,561,644 dollárra hanyatlott 1921-ben a behozatal, a kivitel 940,859,163 dollárról 383,152,808-ra.**)

Érthető, hogy Délamerika termelődinél ez konsternációt kelt. Igaz, hogy ebből sok irandó az árcsökkenés számlájára, de korántsem minden. 1920-ban 78'6 millió yard fehéritett gyapotszövetet szállítottak az Egyes. Államok a főbb Délamerikai államokba, 1921-ben 30'8 milliót. 1920-ban 18,383 darab autóbilt, 1921-ben 10,844-et. — Ez is mutatja, hogyan kell értékelnünk Demangeon olyan adatait, mint pld. hogy 1913-ról 1916-ra az autóbilkok kivitele Új Zeelandba (az Egyes. Áll.-ból) 203 millió fontról 590-re emelkedett. — 1921 eleje az egész vonalon esést mutat. Íme az Egyes. Államok árucikk kivitelének grafikonja:***)

kivitele Ausztráliába megkétszereződött, — ez nem az angol kereskedelem kiszorítását jelenti, hanem csak azt a múltó tényt kíséri, hogy Angliá és

*) A számok a Statesmans Yearbookkal nem egyeznek a középamer. államok valószínűleg más csoportosítása miatt; — de ez nem változtat a lényegen.

**) W. C. Wells: Significance of the Trade Decline of 1921. Pan. Amer. Review. 1922.

***) Austell, F. E.: American Trends in Foreign Trade. (The Annals of the Amer. Academy of polit. & Soc. Science. 1921).

Az Egyesült Államok külikereskedelmének összehasonlító táblázata	1908—1909			1909—1910			1918—1919			1919—1920		
	Bevitel	Az összbevitelnek " " külkeresk. " " kivitel	Kivitel	Bevitel	Hány %-a az össz- bevitelnek	Hány %-a az össz- külker.-nek	Kivitel	Bevitel	Hány %-a az össz- bevitelnek	Hány %-a az össz- külker.-nek	Kivitel	
Európa	654	%/o 50 %/o 60	1147	806	%/o 52 %/o 59	1136	373	%/o 12 %/o 37	4645	%/o 25 %/o 42	4864	
N. Amerika Középán erikával	253	20 19	309	306	20 21	385	1052	34 25	1288	31 26	1635	
S. Amerika	163	12 8	77	196	14 9	93	568	18 14	861	8 7	491	
Ázsia	197	15 10	72	193	13 8	61	831	27 17	605	29 19	798	
Oceánia Ausztráliával	27	2 2	41	37	2 2	51	190	6 5	208	3 3	193	
Afrika	15	1 1	17	17	1 1	18	81	3 2	85	4 3	129	

főleg hajóparkja a világháború által le volt kötve. Hiszen már az 1917—1920-as adatok összevetése is világosan beszél: *E. Államok külforgalma egész Brit-Oceániával incl. Ausztrália (Statesman)* millió dollárban:

	1917/18	1918/19	1919/20
Bevitel	64	104	79
Kivitel	84	137	12.

Csak Ausztráliába (Austell: „Amer. Trends in Foreign Trade“ szerint):

	1914	1915	1916	1917	1918	1919	1920	1921 jan.-júl.
45 mill. doll.	52·3	64·3	59	79·4	95	119·9	51·7	

Ezzel szemben *Anglia külforgalma Ausztráliával* (millió font):

	1913	1918	1919	1920
Kivitel	49·8 millió font	36·1	37·8	96·4
Bevitel	58·4	69·8	164·4	160·5

(A kivitel természetesen később kap lábra.)

Két dolgot kell azon kép megítélésénél, amely a Demangeon féle szám-sorok és azok továbbfűzése kapcsán elénk tárul, figyelembe venni. Az egyik az, hogy sok mindent abból, amiben Demangeon az amerikai konkurrencia okozta veszedelmet lát, a háborús gazdasággal Európa népeire szakadt kötött gazdálkodás, a hivatalos beavatkozások túltengése okoznak. *Kiley* angol képviselő és nagy exporteur panaszkodik pld. a *Manchester Guardian*-ban (1921. X. 20.), hogy az új komplikált vámkezelési eljárások és tarifák London vezető helyzetét a tranzito és reexportkereskedésben komolyan veszélyeztetik. „Eddig 2—3 nap alatt kiraktak egy hajót. Most minden árut részletesen deklarálnia kell a személyesen jelenlevő kereskedőnek.“ Emlékeztet, hogy a Mc Kenna-vámok órák és zeneeszközökre 1915-ben azt eredményezték, hogy a reexport-tranzitonak körülbelül 75%-a elveszett Angliára (Londonra) nézve. De hogy ezek az állapotok mennyire nem állandók, arra tanúul hívhatjuk a most nálunk is járt *Vanderlipet*, aki világosan megmondja, hogy Londontól a több évszázados gyakorlat és beldegzés, földrajzi helyzete és külkereskedelmi embereinek gyakorlottsága- és száma folytán nem lehet elvenni vezető külkereskedelmi pozícióját a jövőben sem.*)

A másik — a geográfusra még sokkal fontosabb — tekintetbe veendő momentum: háború nélkül is nagy lépésekkel haladt az a folyamat, mellyel az ázsiai és délafrikai gyarmatok s a délamerikai államok a koloniális kihasználás területeiből sűrűbben lakott önálló gazdasági individuumokká nőnek ill. alakulnak át. A geográfusnak feladata kutatni és mérlegelni e folyamatot és ezért kell, hogy tárgyán — a geográfián — kívül eső körülményeket is figyelembe vegyen, hogy meg tudja különböztetni az állandó és természetes ható erőket a politikai zavaró körülményektől. Demangeon például látja s leírja a délamerikai államok jelzett átalakulását, de a kétféle körülményeket nem választva el eléggé, túllő a célon. Így rajzolja Brazília átalakulását, elmondva, hogy 1915-ről 1917-re cukorkivitele az összkivitel 1·4%-áról

*) „What happened to Europe.“ N. York, Macmillan. 1919.

6·2%-ára, babkivitele 0%-ról 3·6%-ra emelkedett, a kávékivitel pedig, mely jellegzetesen a koloniális termelés növénye a kivitel 60·7%-ról az összkivitel 38·7%-ára esett. Csakhogy 1920-ban a bab már 0·7%-ra, 1921-ben 0·01%-ra, a cukor 1920-ban 5·15%-ra ment vissza. 1921-ben a cukoré 6·6%-ra emelkedett ugyan, de ez is legalább stagnálást mutat. A kávé nagy visszaesésénél nem vette tekintetbe, hogy Németország a legnagyobb fogyasztó. A háború előtt egymaga 2 millió q.-án felül fogyasztott, tehát a világ kávétermelése egynegyed részét. És tényleg 1920-ban Brazília exportjában a kávékivitel ismét 48·5%-kal, 1921-ben már 53%-kal szerepel ismét.

Demangeon nagy fejezetet szentel a tengeri hatalom átcsúszásának Amerika és Japán kezébe. Az amerikai számok tényleg szédítőek.

	1914	1920
Egész világ keresk. hajórajai: tonna	40·5	53·9
Anglia	18·9	18·1
Németország	5·1	0·4
Egyesült Államok	2·0	12·4
Franciaország	1·9	3·0

Erről és a Demangeon által is leírt szédületes hajóépítkezésről, az állami vállalkozásról (Shipping Board) részletesen szól egy kitűnő könyv, melynek Demangeon csak szerzőjét ismeri éppen ez építkezések körül kifejtett tevékenységéről: *Hurley „The New Merchant Marine“ Century Co. New-York. 1919.* — De az is ismeretes, hogy az Egy. Államok túlépítkeztek. Harding elnök egyik első üzenetében a kongresszushoz a hajózási vállalatok megmentéséről és hitel nyújtásáról beszélt. — A másik oldalon azt látjuk, hogy még Németország is kezdi visszahódítani délamerikai útvonalait, ha nagyrészt idegen zászló alatt is.

Mindebből azt a tanulságot merítjük, hogy a geográfus figyeljen meg mindent; a tárgyától távol eső jelenségeket is; ezáltal látóköre szélesebb, ítélő képessége nagyobb lesz. De ne sülyedjen el részletekben, ne füljön bele a rövid távlatú kereskedői ítéletek tömkelegébe. Tartsa meg nagy távlatait, mérjen globálisan és a földi élet lényegére ható erők nagy periodusaival.

Gróf Teleki Pál.

Szende Gyula: Földrajzpolitikai és gazdaságstatisztikai adatok a Föld összes államairól. Budapest, 1922. IV és 365 lap. Szerző korábbi hasonló-tárgyú műveihez csatlakozik a háború után ez az első, kimerítő adatokat tartalmazó évkönyv. Megadja valamennyi állam rövid alkotmánytörténetét, a legújabb átalakulások áttekintését, ismerteti az alkotmányformát, területét, lakosságát, pénzügyeit, mezőgazdaságát, állatállományát, bányászatát, iparát, kereskedelmét, közlekedését, külügyi képviselőtestületének szervezetét. Apró ellentmondásokat szinte nem is lehet elkerülni ilyen munkában ma, amikor óráról-óra változnak az adatok s egész sereg népszámlálás adatait még nem ösmerjük. Sajnosan látjuk ezen a téren a nagy tanácstalanságot. Pld. Csonka-Magyarországról szinte valamennyi eddig megjelent közlemény más-más adatokat közölt és ugyanezt teszi szerző is: egyik helyen 7,975·105, másutt 7,470,000 lakosa van a csonka országnak. Kívánatos volna, hogy jövőben

Benisch Arthur gondos számításait vennék alapul mindenfajta Magyarország-ról szóló közleményben.^{*)} Valószínűleg hasonló bizonytalanság uralkodik valamennyi újonnan körülhatárolt államterületen. Néhány országból már vannak újabb adataink, pld. Fiume, Tunisz stb. Ezekkel a megjegyzéseinkkel nem kívántuk kisebbiteni szerző elvitathatatlan érdemeit; tudos és gyakorlati ember egyaránt haszonnal forgathatja ezt az értékes segédkönyvet.

Blink H. *Nederland als Tuinbauwland. Håga. 1916.* Hollandia jelentőségét írja le a kertészet terén. Főzelékfélék, gyümölcs, hagyma és magtermelés dolgában valamennyi kertészkedő nép között első helyen állanak a hollandusok. A kis országban 45,000 kertész él, még pedig 13,000 virágkertész, 3,500 hagymatermelő, 24,000 konyhakertész és 6000 facemetete-termelő. 1912-ben közel 5.000.000 m² terület volt üveg alatt. Florida és Algéria foszfátjait Csile nitrátjait és Németország kálisóit idehordják tonnaszámmra, hogy azután a hollandi finom, friss, aszalt vagy cukrozott gyümölcsöt szállítsák cserébe a világ minden tájékára. 1913-ban 43.000.000 darab facemetét exportált Hollandia. Míg a XV. sz.-ban még csak néhány királyi virágoskert volt az országban, ma 130 tulipánfajt termesztenek és a lakosság java része ebből él. 1915-ben 21.000.000 kg hagymát és 2.000.000 kg virágmagot vittek ki.

Quist J. : *Die Städtebildung in Finnland und ihre geographischen Voraussetzungen.* (Medd. G. För. Finland, Helsinki 1913/14). A finn városok a parti tájak és a tóhátság, fekvés és forgalmi feltételek szerint különülnek el. Nemcsak a földr. tényezők, hanem az egyes csatorna- és vasútépítések is hatásosak. A déli parton az előretolt ifjabb kikötővárosok rohamosan fejlődnek. A Bottni-Tenger kikötői és a Bottni-Oból torkolati városai egészen különböző módon gyarapszanak. Viszont sok régi és új városalapításban nem volt szerepe a földrajzi adottságoknak (PM).

Nelsen H. : *Geografiska studier över de svenska städernas och stadslika orternas läge.* Svédország városias jellegű telephelyein a lakosságnak 34 6/10-a lakik. 102 város közül 50 a tengerparton, 22 a nagy tavak mellett van, csupán 30 az ország belsejében, azok is kisebb tavak vagy folyók mellett. Általában igen világos a települések és a természeti adottságok összefüggése. Főként a törmelékhaták (ósar) és a zuhatagok (ipartelep, korábban átrakodóhelyek) határozzák meg a városok helyeit. (Nordenskjöld nyomán, PM. 1921).

Grisebach H. : *Das polnische Bauernhaus.* Berlin 1917. Szerző építőművész, munkája tehát inkább építészeti szempontból jelentős. Fontos az a megállapítása, hogy kizárólag az utcás falufarmák találhatók Lengyelországban. Egyetlen „rudling” sincsen.

Schultz A : *Ethnographischer Bilderatlas von Polen.* Berlin 1918. Legérdekesebb megállapítása, hogy a 23. delkör kultúrhatár a litván, rutén és fehérorosz félkultúra és a lengyel kultúra között, melyet azonban kissé túlzottan nevez közép európai fejlett kultúrnak.

Rudnikyj St. : *Zur politischen Geographie der Ukraine.* Bécs 1919. 47 lap. Szerző alapos, kifogástalan geográfiai leírást nyújt az önállóságra törekvő nép hazájáról és szenvedélyesen cáfolja azt a vádat, mely szerint a ukránoknak államalapításra hiányzanak a képességeik.

Korduba M. : *Territorium und Bevölkerung der Ukraine.* Bécs 1919.

^{*)} Lásd Föld és Ember I. évf. 97. l.

Le territoire et la population de l'Ukraine. Bern 1919. 1 : 5,000,000 térképpel. Ukrajna politikai körülhatárolásához igyekszik néprajzi és földrajzi anyagot szolgáltatni. Az orosz, osztrák és magyar népszámlálás eredményeinek hitelességét kétségbe vonja. 1914-re Ukrajna népességét 46 millióra teszi, még pedig 39.6 millió orosz, 5.8 osztrák és 0.57 magyar alattvaló. 71% ezekből az ukrán.

Miljukoff P. N.: Makedonien Lipcse 1918. Kimutatja, hogy Cvijic „néprajzi térképén“ (P. M. 1913) tisztán politikai célokat követ. Tudományos alap nélkül igyekszik Szerbia Nyugat-Makedoniára való igényének jogosságát bizonyítani.

Seiner F.: *Ergebnisse der Volkszählung in Albanien.* Kert. u. Schulg. Z. 1921 Bécs. Az osztr.-magyar csapatok által megszállott Albánia 1918. évi népszámlálás-eredményeit ismerteti szerző, aki egyébként a művelet vezetője is volt. A megszállott terület 20,000 km², 524,217 lakossal, átlagos népsűrűség tehát 26. Délen Korica, Argirokastro és Valona területei, keleten Elbasszani és Dibra, Ochrida-Tó közötti sáv, északon pedig a Skutari-Tótól északra levő, albánok lakta terület, valamint Guzinja, Gyakova és Prizrend környéke népszámlálás területén kívül estek. A legnagyobb sűrűséget Szkutariban találjuk (85), a városi lakosság leszámlálásával pedig Durrazzo körül (44). A városok lélekszáma a következő: Szkutari 23,000, Tirana 10,250, Elbasszani 10,100, Berati 9000, Kavaja 5450, Durazzo 4175, Kruja 3860. Ebben a 7 városban a lakosság 12% -a él. Északon találjuk a katolikus mirditákat, akiknek területét nyugatról és keletről mohamedánok veszik körül. A gör. keletiek csupán Valona közelében (Fieri) vannak többségben. Az összes lakosság 74% -a muzulmán, 18% -a katolikus, 8% -a gör. keleti, ezeken kívül csupán 20 izraelitát találtak az országban. A terület északi részén a városok lakosságából 77% volt muzulmán, 13% katolikus és 10% gör. keleti, délen ellenben 57% muz. és 43% gör. keleti.

A megszállott területen mindössze 4% (15,700) nem albán lakosságot találtak. Ezeknek a fele (6700) macedonszláv északkeleten, akik alkalmasint éppen úgy bolgárok, mint a valamivel délebbre, Dibránál talált 700 főnyi nyelvsziget. Szerb-horvát legtöbb Szkutariban van. 5800 cigányt is találtak. Ezek tömegesebben Tirana vidékén élnek, főként a városokban. Az oláhok száma csekély: 152.

Az egyes család 5—7 személyből áll s úgy látszik, hogy a szláv házközösség (zadruga) nem nagyon elterjedt, bár Észak-Albániában gyakori a 20 főből álló háztartás.

Igen változatosak a lakásviszonyok. Berati közelében szerző 1916-ban az epiróták betörései óta (1913) barlangban lakó falvakat talált. A parton nádból font kunyhókban élnek, melyeket a földre vájnak, hogy csupán a háztető látszik ki a földből. Észak-Albániában elterjedt az emeletes, kőből épült védhető ház (kula), a városi gazdag kereskedők modern lakóházakban, a pasák és nagybirtokosok pedig különösen Dél-Albániában csinos urilakokban élnek, míg a malakaszttrák várszerű többemeletes majorságokat építenek. Az egyes házakra átlag 1-2 háztartás esik, mely szám még Szkutari városában is csupán 1-7-re emelkedik, a házak legnagyobb részében tehát itt is csupán egyetlen család lakik.

Kogutowicz Károly

Woods H. Ch.: *Communications in the Balkans.* G. J. 1916. A Balkán-élsziget közlekedésföldrajzának igen értékes vázlata, két térképpel.

✓ **Mori A.:** *La distribuzione della popolazione in Sicilia.* Firenze 1920.
 „ „ *Sulla formazione di nuovi centri abitati in Sicilia negli ultimi quattro secoli.* Firenze 1920. Két gondosan, községenkinti adatok alapján készített népsűrűségi térképet közöl. A legsűrűbb Messina és Palermo valamint az Etna parti környékének lakossága, a legritkább a sziget belsőjében. A 361 község közül a fele csak a XV. sz. után keletkezett, különösen a déli és a belső részeken, ahol a legnagyobb volt a pusztítás.

Colamonico C.: *La distribuzione della popolazione della Puglia centrale* stb Róma 1916. Apulia népsűrűségét tárgyaló gondos tanulmány. Sehol Olaszországban nem tömörül a lakosság annyira népes nagyközségekben és városokban, mint ebben a tanulmányban: apró településekben és egyes házakban a lakosságnak csupán 8⁰/₀-a él (Olaszország átlaga 28⁰/₀). A tufán találjuk a legtöbb települést. A terület 25⁰/₀-át borítja, de a városi lakosság 54⁰/₀-a, az összes népesség 40⁰/₀-a él rajta. A terület 50⁰/₀-a mezoos mészke és mégis csupán a lakosság 33⁰/₀-át találjuk azon. A felszíni víz csaknem teljes hiánya folytán nagy a talajvíz jelentősége és ez a két geológiai formáció különböző hatásának magyarázata. (A vízellátásról l. egyébként a Föld és Ember I. évf. I. sz. 73 l.)

Medios que se utilizan para suministrar el riego a las tierras y distribución de los cultivos en la zona regable. Madrid 1918. Kiadja a Junta Consultiva Agronómica. Részletesen ismerteti a mesterséges öntözés szervezetét Spanyolországban. 14.000 négyzetkilométert öntöznek (a terület 28⁰/₀-a), ebből 9200 km²-t egész éven át, 2700 km²-t csak néhány hónapon keresztül, 1900 km²-t csak esetenként kell öntözni.

Información sobre el problema agrario en la Provincia de Córdoba. Madrid 1919. A tartomány birtokviszonyait ösmerteti és az 1918/19 évi agrár-válság magyarázatát a nagybirtok túltengésében, az alacsony munkabérekben, a paragon heverő területek nagy kiterjedésében és a gyenge termések gyakoriságában keresi.

Hettner A.: *Russland. Eine geographische Betrachtung von Volk, Staat und Kultur. II. Auflage. IX. + 356. lap. Berlin, 1916.* Hettnernek, a kiváló német antropogeográfusnak munkáiban két dologra kell mindig egyforma figyelemmel lennünk: a tárgyra és a módszerre. Maga Hettner a módszert a tárgynak fölébe helyezi. Ratzeltől sokat tanult, művei az emberi földrajz keretébe sorolandók jórészt vagy tizenöt esztendeje. Egyszóval Hettner a geográfiát filozófiailag valamennyi tudományunktól elkülönítette és speciális földrajzi nézőpontot követel számára. Ez a felfogása mai napig teljesen ind'viduális.

E könyve módszertanilag szintén jobb, mint tárgyi tekintetben. Annait hozhatunk föl csupán ellene, hogy itt-ott elavult (amit a világháború mindent felforgató áradata magyaráz meg). Azonkívül kevés autopszián épült föl s a házagot a nyugateurópai irodalom és források töltötték ki. A szláv nyelvű irodalom elmaradt, ami például a néprajzi vonatkozásoknál bántólag észrevehető, de azért még sincs akkora jelentősége, mint amelyet Rudnickyj tulajdonított neki (Mitt. k. k. Geogr. Ges. 1916, 10. füz.). Érthető, hogy Rudnickyjt erősen bántotta az, hogy Hettner többször nem húzott választóvonalat az oroszok és ukránok közé, de ezzel szemben le kell szögeznünk, hogy az ukrán kérdés ma még romantikus korszakát éli, amelyhez abszolút, szigorú objektivitással valószínűleg csak pár évtized múlva nyúlhat a tudomány,

A mű első része európai Oroszországgal, a második az Orosz Birodalommal foglalkozik az 1914-es birtokállományt véve alapul. A morfografiának mindössze 21 lapot szentel, ami a 348 lapból bizony édes-kevés. Annál dominálabb benne a politikai földrajzi és társadalomtudományi rész, amely munkájának alapvető jellegét adja.

A bevezetésben Hettner az emberföldrajz feladatairól beszél. Az antropogeográfiának az az első kötelessége szerinte, hogy az emberi élet különböző jelenségeinek térbeli elrendeződését és eloszlását megállapítsa és leírja és csak a második az oknyomozás és a magyarázat. Az okozati összefüggésnél a szellemi élet tényeire is figyelemmel kell lenni, mivel például az államszervezet és a vallás, amely alapvonásaiban szintén a föld, (az ország) természetétől függ, befolyással van a településre, forgalomra és a közgazdaságra. Fontos Hettner felfogása a geológia és történelem geográfiai szerepéről. Azt mondja, hogy amint a módszeresen gondolkodó geográfus a talaj alkatanak vizsgálatánál a történelmi földtan alapjára helyezkedik, de azért történelmi-geológiai fejtegetésbe bele nem bocsátkozik, *éppúgy kell földhasználnia az emberi földrajzban a történelmet, anélkül, hogy magát történésznek játszhatná ki.* A bevezetés utolsó sorai arra utalnak, hogy e tudomány gyakorlati haszna is levonandó (1—5). Az első fejezetben (Die Natur des Landes) leszögezi, hogy az Ural-hg. nem tartotta föl a történelmi mozgalmakat (10), a tenger a békés-forgalomban és kereskedelemben összekötő, népek és államok számára azonban elkülönítő tényező (12). A felszín, a táj egyformasága nem vált ösztönző hatásúvá a csereforgalomra és a közlekedésre (15), ezzel szemben le kell szögeznünk, hogy a nagyorosz kalmárkodó természetű és mindig úton van. A nép faji jellege tehát újabb vagy régebb történelmi, fajkeveredési, biológiai fejlődés eredménye is a földrajzi, természeti tényezők hatásán kívül. Ahol a népraizhoz szól hozzá, kitűnik, hogy nincs etnográfiai iskolázottsága (30, 33, 117, 204) különben nem állítaná azt, hogy az oroszok eredetileg nem nomádpásztorok, hanem földművesek voltak. Utalhathatunk e tekintetben Niederle tanulmányára), amelyben szépen kimutatta, hogy a szlávok mily későn és csak a germánok útján jutottak a földművelés ismeretéhez. E rész különben már a második fejezethez tartozik, amely a történelmi fejlődésről szól. Ugyanebben a fejezetben megállapítja, hogy a kultúra csiráinak útja a dél (Előázsia) és a délkelet volt (34). A legrégebb időben az előázsiai mediterrán kultúra tört magának ide utat és a középpázsiai nomádoké (37). A kulturális fejlődés lassúságának és a mai visszamaradottságnak *földrajzi* okozóit keresi (58); ennek okait az orosz népterületnek a Földközi Tengertől és Rómától, valamint Nyugat-Európától való térbeli elkülönültségében látja

A harmadik fejezet első része az oroszokkal foglalkozik. Népraizai tárgyalást ebben, valamint a többiben sem találunk, inkább a különböző népfajták megjelenésével, fejlődésével, elterjedésével és mai helyzetével, de szellemi sajátságaikkal, tulajdonságaikkal, röviden a fajtsággal is foglalkozik. A fehérruténeket hibásan fehérorosznak nevezi és a nagyoroszokhoz sorolja, (64) holott közelebb állanak az ukránokhoz (Rudnickyj). A 66. lapon éppen az ősoroszokat látja bennük. Az orosz népleleknek külön és igen kiváló fejezetet szentel (69—77); az ukránokra megállapításai természetesen nem húzhatók.

1) Niederle: Radlo a pluh (Az ásó és az eke). Národop. Vest. Csl. 1917. XII. 1.

A negyedik fejezet a vallásokkal foglalkozik (86—96). Mint a többinek anyagánál, elsősorban itt is megokolja a vallások tárgyalásának geográfiai fontosságát. Görög-katolikus oroszokról írni azonban elírás számba megy (89—90). Az ukránoknál bizonyos időben lehetett volna e vallásról szó. Az ötödik fejezet az állammal foglalkozik (97—114). Ennek második fele (Das innere Wesen des russischen Staates) nem geográfiába, de szociológiába való. A természeti befolyások csak másodsorban jutnak érvényre. Az e fejezetben mondottakkal azonban több tekintetben nem értünk egyet; szerkezetileg hibás, amit az orosz síkföld természetéről, kapcsolatban az államkialakulással, mond. A keleteurópai mélyföld legrégebb nagyállamának a lengyel-litvánt tartja (98), holott a Visztula-környék morfológiailag már nem kapcsolható át oda belőle; ezért a kevi nagyfejedelemséget úgy szerkezetileg, mint politikailag (pl. Nagy Vladimír alatt a IX. században) is megilleti az elsőség. Helyes és igaz azonban, amit a tengerek értékéről mond (106). A volgatatórok és más török népek ellentálló erejét nem sokra becsüli az oroszokkal szemben. A határok értékéről, változásokról és természetükről alig-alig mond valamit. A hatodik fejezet (Besiedelung und Bevölkerung) csak nagy vonásokban nyújt képet a településtörténetről és a településformációkról. Hettner az oroszokat a 14. században nagyobb kulturájúaknak tünteti föl a finn népeknél s ezzel okolja meg a finnek rovására azok elterjedését; azt hisszük, hogy az alapoknak éppen fordítottja az igaz (118—119). Az erdőzóna betelepüléséről szóló sorok azonban találóak. A városföldrajzi rész egyike a legszebben sikerült fejezeteknek. Hettner ezért megérdemel minden dicséret jelzőt. Szent-Pétervár leírása (138—139) klasszikusan tökéletes s tankönyvíróinknak, pedagógusainknak mintául szolgálhat abban, hogyan kell egy városról kifogástalan képet nyújtani.

A hetedik fejezet a forgalomé és közlekedésé. Szembetűnő a folyamati hajózás jelentősége. A nyolcadik fejezet a gazdasági földrajz keretébe sorolandó (Die wirtschaftlichen Verhältnisse). Az orosz gazdasági kultúrát megint magasabb fokúnak tartja már ezer év előtt is, mint a finnekét (161). A mezőgazdaságnál kiemeli, hogy az orosz még ma is primitív faekével szánt s e tekintetben nagyon elmaradott (169). Megint Rudnickij mutatta be nekünk, hogy az ukrán a muszkánál belterjesebben gazdálkodik. E lapokon különben csak gazdasági nézőpontokat találunk, néprajzit nem. Végigmegy az ipar és kereskedelem, halászat és bányászat fejlődésén és mai jelentőségén is.

A kilencedik fejezet nagyobb érdeklődésünkre tarthat számot, mert tárgya a szerző kedvenc témái közé tartozik; ez pedig az *életmód és a szellemi kultúra*. Megállapítja ezeknek különböző voltát a föld felszínén. Hettner Buckle-vel ellentétben tagadja a természeti erők befolyását a szellemi élet kialakulására; nagyobb jelentőséget tulajdonít a kultúra jellegének, fejlettségének és sajtószerszerűségének, előrebocsátva azonban, hogy ezek a helyzet és az ország geográfiai alakulatának hatása alatt hogyan fejlődtek, növekedtek (199).

A könyv második része az egész orosz birodalommal foglalkozik. Mivel ez csak államilag egységes terület, egységes tárgyalása csupán politikai-földrajzi szempontból lehetséges. A tárgyalás alapja: a térbeli viszonyok. Az első fejezet az orosz birodalom mibenlétével és történetével foglalkozik. A birodalom lassú, de folytonos növekedését szemléltetőleg állítja elénk

Hettner. Ez az előnyomulás határok utáni vadászat volt (232). A térbeli viszonyok taglalása (236—241) általában mintaszerű. Itt már a határok osztályozásáról is szó esik. Teljesen modern az Északi-Jeges-Tengernek határmegállapítása (239) s a birodalom határainak, intenzitásuk szerint, három csoportba sorolása. Az intenzitás mértéke a politikai tevékenység. Érdekes és új dolog a birodalom genetikai felosztása is (241—246). A főzstől elkülöníti a település-, az északi gazdasági-, (Szibéria) s a keleti uralmi gyarmatokat, azután az alávetett nomádnépeket s a nyugateurópai hódításokat (Fremdländer, Lengyelország, Balticum, Finnország). Ez az óriási terület emberrel, gazdasági és nemzeti erővel nagyon egyenlőtlenül van kitöltve.

A második fejezet az orosz hódító politikáról szól. A terjeszkedési törekvések az állam biológiájához tartoznak (251, Ratzel). A hódító politika gyakran jobb határok (védelem) keresése (252), elsősorban azonban mégis a terjeszkedés, nagyobbodás, gazdagodás vágya. Ilyen motívum a földhétség is, stb. stb. A legerősebb indítóokok egyike a tenger. Végül az ortodox egyház, a panszlavizmus és a panrussizmus. Azután sorra veszi a nyugati határok kérdését, a Balkán-, Dardanella-, ázsiai kérdést, stb., amelyek közül az első három természetesen a múlté lett már. Különben a kauzáli ást tekintve, mindvégig az ő alapmotívumai uralkodnak: a helyzet (277, 289, 332, 345), a tér (280—284, 309, 318—319, 335), a határok (pol. geográfia; 279, 304, 306, 316, 333) és a fajiság (316, 321—322, 331, 334—337, 342). Érdekesebb fejtegetéseit még az alábbiakban mutatjuk be. A harmadik fejezetben azt mondja Finnországról, hogy helyzetileg országhídul szolgál (289). Az Ural-hg. földrajzilag csak másodrangú határ (306). A mohamedán népekről és jövőjükéről alkotott véleménye jogosulatlanul pesszimista (306, 307—311, 343). A földet hatalmi tényezővé az emberek teszik s a gazdasági és szellemi értékek (IV. Die Macht, 316). A Die Bevölkerung című rész, amelyben ugyanezt hangoztatja, inkább a szociológiába való; éppúgy a nemzetgazdaságról szóló fejezet is (321—334). Kiválóan jó, amit a népkarakterről mond (Die geistige und sittliche Kraft, 334—337); ebben új utakat tapos. A nép jellemét számításba kell vennünk a geográfiában, hogy biztos eredményhez juthassunk. Képzeld el utopisztikusan, hogy pl. az angol, vagy a német mit csinálhatott volna Oroszországból, ha a sors odahelyezte volna őket. A faji sajátságokra társadalmi és történeti tényezők vannak befolyással (335).

Végeredményképpen megállapíthatjuk, hogy eredeti felfogása hosszú életet biztosít e tanulmánynak s az rendkívüli hasznára válik tudományunknak.

Podhradszky György.